

SKÓRA W SŁUŻBIE CZŁOWIEKOWI – SKÓRZANE DODATKI DO STROJU W ŚREDNIOWIECZU

Streszczenie: Zagadnienia związane z różnym rzemiosłem średniowiecznym, a w szczególności z interesującym nas skórnictwem, podejmowane są w badaniach wielu specjalistów, w tym również archeologów. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wszelkich zjawisk dotyczących wytwórczości skórniczej ze szczególnym uwzględnieniem wyrobów identyfikowanych jako dodatki do strojów oraz elementy zdobnicze. Wszystkie znaleziska, o których będziemy mówić, datowane są na okres średniowiecza i zostały pozyskane podczas prac archeologicznych prowadzonych na stanowiskach znajdujących się na terenie ziem polskich. Rozważania rozpoczną krótki zarys problematyki rzemiosła skórniczego – skala wytwórczości, sposoby pozyskiwania surowca i jego przygotowania do produkcji konkretnych wyrobów. Skupimy się przede wszystkim na skórzanych dodatkach do strojów – pasach, pochewkach, obuwiu, rękawiczkach, torbach i sakiewkach, analizując ich technikę wykonania, zdobienia oraz sposób wykorzystywania przez ówczesnych ludzi. Wyroby takie łączą ze sobą walory użytkowe z estetycznymi, zatem pozwoli to na prześledzenie zarówno kwestii utylitarnych, jak również gustów i panującej mody. Przedstawione zostaną poszczególne zabytki dokumentowane na różnych stanowiskach – osadniczych, cmentarzyskach czy choćby pochodzące z tzw. znalezisk luźnych. Istotną problematyką wystąpienia to omówienie stanu badań, a także możliwości oraz trudności wiążących się z badaniem zagadnień związanych z wytwórczością przedmiotów ze skór. Przeanalizowana zostanie ilość wyrobów skórzanych odkrywanych na stanowiskach średniowiecznych oraz ich sposób zachowywania się w warstwach archeologicznych. Dodatkowo rozważania skupią się na samym rzemiosle skórniczym – jego skali, stopniu rozwoju i innowacyjności. Ponadto ważną będzie refleksja dotycząca właścicieli omawianych przedmiotów – ich statusu społecznego, płci czy wieku.

Słowa kluczowe: człowiek, dodatki, kultura materialna, rzemiosło, skórnictwo, średniowiecze

WPROWADZENIE

W niniejszym artykule przedstawione zostaną zagadnienia traktujące o skórzanych elementach stanowiących różnorodne dodatki do stroju średniowiecznego. Omówione zostaną pasy, torebki i sakiewki, pochewki, rękawiczki oraz czółka i rozmaite ozdoby, takie jak guziki, kokardy czy aplikacje. Ze względu na wymogi objętościowe zrezygnowaliśmy z przedstawienia problematyki dotyczącej obuwia

oraz skórzanych części odzieży, takich jak kaftany. Zajmować się zatem będziemy jedynie wąskim zakresem wytwórczości związanej z jakże bogatym asortymentem produkcji skórzanej w średniowieczu. W dalszej części opisana pokrótce zostanie także problematyka dotycząca skórnictwa w omawianym okresie. Przedstawione zostaną zabytki pochodzące z prac archeologicznych prowadzonych na terenie Polski, zaś zakres chronologiczny omawianych wyrobów skórzanych obejmuje całe średniowiecze. Niejednokrotnie nieodpowiednie zabezpieczenie lub nieprzeprowadzenie specjalistycznych badań odkrywanych zabytków ze skóry uniemożliwiają dokładniejsze datowanie niż okres średniowiecza, czasami bardziej sprecyzowany na średniowiecze wczesne lub późne. Z okazji, które zastały stosunkowo precyzyjnie umiejscowione chronologicznie, najstarsze, pojedyncze egzemplarze pochodzą z IX w., natomiast najmłodsze z XV stulecia¹.

Zabytki skórzane odnajdywane są przede wszystkim podczas systematycznych prac archeologicznych prowadzonych na terenie miast średniowiecznych. Odkrycia te rzadko są pozbawione kontekstu stratygraficznego. Najbogatsze inwentarze wyrobów skórzanych pochodzą z wielowarstwowych stanowisk miejskich, takich jak Gdańsk, Wrocław, Szczecin czy Kołobrzeg. Wyniki prac terenowych i związane z tym znaczne nagromadzenie zabytków skórzanych w miastach w pełni ukazują fakt, że rzemiosła, także skórnice, skupiały się głównie w ośrodkach miejskich, choć pamiętać należy, że równocześnie działali także producenci wiejscy². Stosunkowo licznie odnajduje się wyroby skórzane (zwłaszcza pochewki) również na cmentarzyskach, głównie wczesnośredniowiecznych. Zazwyczaj są to jednak znaleziska pojedyncze, często słabo zachowane. Niemniej wyłącznie dzięki badaniom grobów możemy odpowiedzieć na pytanie dotyczące płci osób noszących interesujące nas wyroby. Z analizy pochówków średniowiecznych wynika, że używane były one i przez mężczyzn, i przez kobiety, ponieważ znajduje się je zarówno w grobach identyfikowanych jako męskie, jak i kobiece³. Zdecydowanie najmniejsza ilość zabytków znana jest z badań zamków czy grodów. Przeważnie na stanowiskach takich odnajdywane są nieliczne egzemplarze, najczęściej odkrywane w niewielkich fragmentach⁴.

PRZYGOTOWANIE SUROWCA

W skórze ssaków, ze względu na budowę fizyczną, wydzielono trzy podstawowe części. Składają się na nie naskórek wraz z wytworzoną przez niego pokrywą włosową, skóra właściwa oraz warstwa podskórna. Dla omawianego rzemiosła

¹ I. Turnau 1983, s. 31.

² M. Milewska 1993, s. 188.

³ A. Drążkowska 2000, s. 190.

⁴ A. Samsonowicz 1982, s. 15–16.

podstawową rolę ma skóra właściwa, stanowiąca ok. 80% całej grubości skóry zdartej ze zwierzęcia. Pozostałe warstwy jako zbędne muszą być oddzielone i usunięte już w początkowym etapie wyprawy. Skóra właściwa, przygotowana przez skórnika, dzieli się na dwie warstwy, zewnętrzną, tzw. lico, oraz wewnętrzną, zwaną mizdrą⁵. Dla garbarza, oceniającego przydatność danego rodzaju skóry, ważne były takie aspekty, jak znajomość składu chemicznego i budowy fizycznej surowca, jak również jego układ topograficzny, gdyż każda część posiadała określone cechy wiążące się z różnicami w strukturze wewnętrznej. Głównym kryterium przy ocenie danego materiału była zwartość splotów włókien i wytrzymałość na rozciąganie. Dodatkowo istotny ze względów estetycznych element to desień lica, u każdego ze zwierząt odmienny. Znajomość wszystkich tych elementów stanowiła wskaźniki decydujące o zastosowaniu różnych gatunków skóry w konkretnym rodzaju wyrobów oraz w doborze odpowiednich metod wyprawy⁶.

Już we wczesnym średniowieczu umiano stosować różne techniki wyprawy skór, a ich użycie uzależnione było od umiejętności oceny wspomnianych cech skóry. Prawdopodobnie wiedza ta nie wiązała się z teoretyczną znajomością procesów chemicznych, tylko z praktycznymi umiejętnościami skórnika. Na wybór techniki wpływała również dostępność poszczególnych substancji koniecznych do przeprowadzania kolejnych zabiegów. Ogół czynności adaptowania skóry surowej do stanu gotowego dla produkcji rozmaitych wyrobów najprawdopodobniej dzielił się na trzy podstawowe etapy. Pierwszym z nich było umiejętne zdarcie skóry ze zwierzęcia i przygotowanie jej przez oczyszczenie ze wszystkich zbędnych elementów do drugiego etapu zwanego garbowaniem właściwym. W ostatniej części wykańczano wyprawione skóry⁷.

W etapie przygotowującym skóry do garbowania właściwego pierwszorzędną rolę spełniała woda, ponieważ pierwszą z podejmowanych operacji garbarskich było moczenie skór, które usuwało wszelkie niepotrzebne elementy oraz nawadniało tkanki i lekko je napęczało. Oczyszczenie surowca zabezpieczało przed aktywnością bakterii i pozwalało na lepszy dostęp substancji wprowadzanych w dalszej kolejności. Już na tym etapie ważne było właściwe przygotowanie zawodowe i doświadczenie garbarza – istotne było, aby nie moczyć skór zbyt krótko, co sprawiało, że skóra stawała się twarda i łatwo łamliwa, jednak zbyt długie namaczanie powodowało rozluźnienie skóry i jej słabą wytrzymałość na przecieranie⁸. Następną niezbędną czynnością stanowiło odwłosienie surowca, uzyskiwane dzięki metodzie ługowania, wykonywanego w specjalnie wykopanych dołach, które niekiedy wykładano belkami i uszczelniano gliną. Po usunięciu włosia skórę poddawano obróbce mechanicznej, usuwającej wszystkie zbędne części oraz wyodrębniającej tzw. goliznę będącą efektem przygotowania surowca. Kolejnym etapem było wygładzanie i wyciskanie golizny.

⁵ A.B. Kowalska 2010, s. 39.

⁶ A. Samsonowicz 1982, s. 34.

⁷ A. Samsonowicz 1974, s. 636.

⁸ C. Buško 1999, s. 92.

Aby nadać licu delikatnego, jedwabistego charakteru oraz ostatecznie usunąć wszelkie substancje wykorzystywane w procesie przygotowawczym lub związane bezpośrednio ze skórą, stosowano metodę wytrawiania surowca przy użyciu odchodów ptasich. Jednocześnie zabieg ten zwiększał przepuszczalność powietrza i ciągliwość tkanki skórnej⁹. Tak przygotowany surowiec poddawano garbowaniu właściwemu, najczęściej przy wykorzystaniu jednej z dwóch metod – tłuszczowej bądź roślinnej. W wyprawie tłuszczowej oczyszczona skóra poddawana była natłuszczeniu olejami, zaś nasycaniu tłuszczem golinny towarzyszył mechaniczny ruch – skręcanie, ugniatanie czy wyciąganie. Umożliwiało to łatwiejsze wnikanie substancji w głąb tkanek na miejsce usuwanej wody. Zabieg ten należało powtarzać kilkakrotnie, przerywając go podsuszaniem. Metody tej używano przede wszystkim przy garbowaniu cienkich, miękkich skór. Bezpośrednio po wygarbowaniu miały one ciemne zabarwienie, więc ich wykończenie polegało na wybieleniu. Efekt ten uzyskiwano dzięki poddawaniu skóry działaniu promieni słonecznych i wody¹⁰, natomiast podczas garbowania roślinnego zwanego „dębieniem” wykorzystywano substancje (garbniki) pochodzące z różnych, rozdrobnionych części roślin. Wykorzystywano je w metodzie zasykowej polegającej na przesypaniu korą warstw skóry i zalewaniu ich wodą. Wykorzystując poszczególne rodzaje garbników oraz ustalając odpowiedni czas trwania procesu wyprawiania, można było uzyskać rozmaite efekty na skórze, produkując surowiec o odmiennej jakości czy kolorze. Dębienie więc, trwające od kilku miesięcy do nawet paru lat, musiało się odbywać w specjalnych pojemnikach umieszczonych pod dachem. Zapewniało to owym skórą odpowiednią temperaturę także zimą. Podczas garbowania właściwego metodą roślinną otrzymywano nie w pełni wartościowy półprodukt, który nie mógł być jeszcze wykorzystany w produkcji. Surowiec wymagał szeregu zabiegów zwiększających jego walory estetyczne i użytkowe, wśród których najważniejsze było natłuszczenie, suszenie oraz wygładzanie. Natłuszczenie sprawiało, że skóra stawała się bardziej elastyczna, ciągliwa i miękka, jak również odporniejsza na działanie wody czy wszelkie zniszczenia mechaniczne. Jednocześnie polerowano powierzchnie zarówno lica, jak i mizdry, wyrównując je w razie konieczności nożem¹¹. Z innych, znanych w tym okresie rozwiązań, wymienić należy garbowanie związkami organicznymi, takimi jak dym czy dziegieć, oraz metodę, w której stosowano substancje mineralne. Metoda ta sprowadzała się do działania na tkanki skórne ałunu glinowo-potasowego spełniającego rolę garbnika. Odmianą tego sposobu garbowania jest wyprawa białoskórnicza, w której na uprzednio spulchnioną zakisem otrębowym golinny nakłada się papkę z wody, ałunu glinowo-potasowego, soli oraz mąki pszennej i kurzych jaj. Pozwalała ona uzyskać delikatne i elastyczne skóry związane z wyrobem towarów luksusowych¹².

⁹ I. Turnau 1983, s. 43.

¹⁰ A.B. Kowalska 2010, s. 47.

¹¹ W. Hensel 1987, s. 290.

¹² A. Samsonowicz 1982, s. 61–62.

KATEGORIE SKÓRZANYCH DODATKÓW DO STROJU

Pochewki

Najczęściej występującą grupę wśród omawianych znalezisk stanowią pochewki odkrywane najliczniej w miastach. Ponadto ten rodzaj wyrobów w dużych ilościach lokalizowany jest na cmentarzyskach oraz grodziskach, a pojedyncze egzemplarze na terenie zamków. Wynikać to może z powszechności użytkowania pochewek oraz z ich rozmaitego przeznaczenia. Odkrywanie w jednym rejonie danego miasta zbiorów pochewek o zbliżonych cechach budowy i zdobnictwie oraz zestawienie tych danych z pozostałymi kategoriami zabytków ruchomych umożliwia niekiedy podjęcie próby określenia, jakie grupy społeczne zamieszkiwały badany teren w średniowieczu. Pochewki są również najczęściej odkrywaną i największą ilościowo kategorią skórzanych dodatków znajdujących podczas badań cmentarzysk. Dzięki lokalizowaniu ich w obrębie pochówku można metodą archeologiczną, nie zaś wyłącznie badając przekazy ikonograficzne, zaobserwować, w jaki sposób i po której stronie noszono omawiane wyroby.

Pochewki były wygodnym i bezpiecznym sposobem przechowywania rozmaitych przedmiotów osobistych, takich jak noże, igły, oselki czy krzesiwa. Często też używali ich wojownicy, umieszczając w nich broń, przede wszystkim miecze¹³. Wykonywano je w dużym stopniu z materiałów organicznych. Zwykle przymocowywano je do pasa, zdarzają się jednak również egzemplarze przeznaczone do noszenia w kieszeni. Najprawdopodobniej w średniowieczu ludzie stosowali różne sposoby przyczepiania pochewek do paska. Mogli oni przeciągać pas przez nacięcia wykonane w połowie pochewki lub w specjalnie do tego przeznaczonych wybrzuszeniach. Jeśli nie obserwuje się takiego nacięcia na zabytku, można przypuszczać, że mógł on być mocowany przy pomocy opasującego go rzemienia. Potwierdzenie wykorzystywania takich sposobów noszenia można odnaleźć na przedstawieniach średniowiecznych¹⁴.

Pochewki wyrabiano głównie ze skór bydłych, cielęcych, owczych, końskich lub kozich. Większość tego typu przedmiotów wykonywano z jednego kawałka skóry złożonego na pół i zszytego. Podczas szycia wykorzystywano różnego rodzaju ścięgi stanowiące dodatkowo element zdobiący. Często w górnej części zostawiano niezszyte skrzydelka, w których wykonywano otwory na rzemienie umożliwiające przytroczenie pochewki do paska. Pochewki, pod względem ich konstrukcji, podzielone zostały na dwa typy. Typ 1 zawiera zabytki zrobione z jednego płata skóry złożonego na pół i zszytego wzdłuż krawędzi w ten sposób, że miejsce łączenia znajduje się na boku wyrobu. Wyznacznikiem podtypów jest w tej kategorii sposób łączenia boków oraz użyty do tego celu materiał (1A – nici,

¹³ B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 75.

¹⁴ A. Drażkowska 2000, s. 190.

1B – rzemień, 1C – nity). W typie 2 kawałek skóry składano tak, aby miejsce łączenia krawędzi dłuższych było tylko na jednej stronie pochewki – przedniej lub tylnej, nie zaś na boku. W niektórych egzemplarzach stosowano konstrukcje drewniane, tzw. „trzaski”, które obciągano skórą. Przy ich wyrobie jednak drewno było wyłącznie usztywniającą wkładką, natomiast skóra stanowiła najważniejszy surowiec, którego odpowiednie dobranie decydowało o jakości gotowego wytworu. Intensywne użytkowanie pochewek sprawiało, że często ulegały one uszkodzeniom. Przede wszystkim przecinano nosek, o który opierał się czubek noża bądź też niszczyła się górna część przy zawieszce. Niejednokrotnie również rozrywał się szew łączący brzegi. Zazwyczaj naprawą takich defektów zajmował się sam właściciel danego wyrobu¹⁵.

W zbiorze średniowiecznych pochewek z terenów polskich występują zarówno skromne, niezdobione egzemplarze, jak i wyroby zaopatrzone w różnego kształtu blaszki z metali szlachetnych i półszlachetnych oraz hafty, ażury, tłoczenia czy nakłucia układające się w rozmaite ornamenty. W typie pierwszym najliczniej w materiale zabytkowym odnajduje się ornamenty złożone z różnych figur geometrycznych wyciętych przy górnych krawędziach. Popularne były trapezy, trójkąty, wieloboki, a także motyw „przewróconej” na bok litery M. W podtypie 1C stosowano również zdobienie w postaci rzędu soczewkowatych otworów, przez które przeplatano paski skórzane, zaś ich końce łączono nitami¹⁶. Choć często nie zachowują się same paski, to ich obecność poświadczają charakterystyczne wyświecenia na wysokości nacięć. W typie drugim stosowano odmienną technikę zdobienia – wytlaczano określone wzory. Ornamentowanie skupia się głównie na stronie bez szwu. Najpopularniejszym zdobieniem były linie przecinające się wzajemnie i tworzące rozmaite kształty. Dodatkowo stosunkowo często odciskano motyw kółek i lilijek. Obserwacja zdobienia i jakości wykonania poszczególnych egzemplarzy pozwala wnioskować, że używali ich ludzie o różnym statusie społecznym i stopniu zamożności. Wśród skórzanych dodatków do strojów najczęściej to właśnie pochewki dekorowano, stosując zróżnicowane techniki¹⁷.

Pasy

Pasy i ich fragmenty pochodzące z badań wykopaliskowych stanowią stosunkowo liczną grupę zabytków. Duże ich zbiory liczące po kilkadziesiąt egzemplarzy odkrywano w obrębie wielu miast polskich, takich jak Wrocław, Kołobrzeg, Szczecin czy Gdańsk. Dodatkowo występowanie pasów poświadczane jest również w grobach, jednak niesprzyjające warunki zalegania zwykle niszczą skórzaną taśmę, pozostawiając wyłącznie elementy metalowe lub pas zachowuje się jedynie w formie

¹⁵ H. Wiklak 1993, s. 134.

¹⁶ B. Wywrot 1996, s. 276.

¹⁷ A. Samsonowicz 1974, s. 648.

niewielkich fragmentów. Dość dobrze zachowane fragmenty pasów znane są z badań pochówków w Cedyni¹⁸.

W Polsce odrębna gałąź rzemiosła, zajmująca się produkcją pasów – paśnictwo, wyodrębniła się dopiero w połowie XIV w.¹⁹. Pasy wykonywano z grubej, miękkiej skóry, przeważnie bydłowej. Obserwacja materiału zabytkowego pozwala wnioskować, że surowiec był stosunkowo dobrze wygarbowany i starannie wykończony²⁰. Wśród pasów, ze względu na sposób wykonania, wyróżnia się jednodzielne, zrobione z jednego kawałka skóry, i wielodzielne składające się z kilku rzemieni połączonych ze sobą. Pasy zawiązywano lub przewlekano jeden koniec przez podłużne rozcięcie umiejscowione na przeciwległej części, a następnie wiązano supeł, bądź też zapinano sprzączkami metalowymi, zwykle żelaznymi, brązowymi lub miedzianymi. Często zapięcia takie również są zdobione, zarówno przez powleczenie ich cyną, jak i samo ukształtowanie²¹. Wśród zachowanych okazów pasów zaobserwowano jednakowy sposób montażu sprzączki. Jej kolec umieszczano w soczewkowatym otworze umiejscowionym przy jednym końcu zabytku, następnie końcówkę skózaną zawijano wokół wewnętrznego ramienia ramki i spinano nitami. W materiale polskim nie odkryto żadnego zabytku z zachowanymi nitami przy takim mocowaniu, jednak o ich wykorzystaniu wnioskuje się z obecności otworów w pasie po stronie zaopatrzonej w sprzączkę²².

Liczne znaleziska pasów na polskich stanowiskach średniowiecznych mogą potwierdzać przypuszczenie, iż ten element garderoby był w średniowieczu powszechnie używany, zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn. Podkreślić należy, że okazy niewielkich rozmiarów mogły służyć między innymi jako elementy rzędu końskiego, a także szelki przymocowywane do dużych sakw noszonych na plecach lub rzemienie przytracające mniejsze pojemniki, ewentualnie być formą zapięcia. Przede wszystkim jednak pas był symbolem wolności, a także wskazywał na pozycję społeczną właściciela. Wyroby takie stanowiły również bardzo ważny element ubioru codziennego. Podtrzymywano nim spódnice oraz przepasywano okrycia wierzchnie. Ponadto noszono przy nich różnego rodzaju pochewki lub sakiewki, przewlekając rzemienie przez specjalnie wycinane w pasie otwory. Od XV w. w pasach wykonywano małe kieszonki, w których noszono pieniądze. Źródła ikonograficzne przedstawiają dwa sposoby noszenia pasa – wokół talii lub na biodrach²³. Dodatkowo pełniły one również funkcję estetyczną, gdyż znaczna ich ilość, identyfikowanych jako część stroju, jest zdobiona. Stosowano różnorodne formy dekoracji. Najczęściej występującym motywem są pojedyncze lub podwójne

¹⁸ A. Porzeziński 2010, s. 48.

¹⁹ I. Turnau 1999, s. 134.

²⁰ K. Romanow 1979, s. 194.

²¹ O. Ławrynowicz 2005, s. 4.

²² B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 83.

²³ A. Michalak, P. Wolanin 2008, s. 109.

rzędy soczewkowatych otworów wycinane wzdłuż brzegów, przez które przewlemano ozdobne nici. Ponadto wykonywano również inne rodzaje haftów. Nici takie raczej nie zachowują się w materiale archeologicznym, o ich pierwotnej obecności świadczą specyficzne wyświecenia i odciski. Dodatkowo, aby zwiększyć walory estetyczne prostych taśm, wytłaczano wzory i napisy, bądź wycinano proste wzory, pod które podkładano kolorowe materiały uwydatniające dekorację. Najdroższym i najbardziej efektownym sposobem zdobienia było nabijanie na skórę metalowych, ażurowych lub pełnych okuć²⁴.

Torby i kaletki

Wśród znalezisk skórzanych dodatków znajdują się również wszelkiego typu sakiewki i torebki. Z budowy odnajdywanych części można wnioskować na temat sposobu ich noszenia oraz przypuszczać, do przechowywania jakiego rodzaju przedmiotów były przeznaczone. Niemalże wszystkie ze znanych kaletek pochodzą z badań miejskich. Pojedyncze znalezisko stanowi fragmentarycznie zachowany woreczek skórzany z grobu na cmentarzysku w Pokrzywnicy Wielkiej. W literaturze dotyczącej tego typu grupy znalezisk występuje różnorodne nazewnictwo, nie do końca sprecyzowane i ściśle powiązane z konkretnymi zabytkami. Tak więc pojemniki zawieszane przy pasie często występują jako sakiewki, mieszki, torebki, kaletki lub kieski, podczas gdy te przewieszane na ramieniu zwykle nazywa się torbami, zaś egzemplarze noszone na plecach – sakwami.

Średniowieczne sakiewki odnajdywane podczas prac archeologicznych na terenie Polski podzielono na trzy typy, w zależności od tego, co przypuszczalnie w nich przechowywano. Pierwszy typ to niewielkie, półkoliste mieszki, w których przechowywano monety, paciorki lub inne kosztowności. Wszystkie brzegi ściągano rzemieniem. Kolejną kategorię stanowią czworoboczne sakiewki wykonane z prostokątnej kawałka skóry, który złożono i zszyto wzdłuż dłuższych boków. W tej grupie egzemplarze również zamykano za pomocą rzemienia umieszczonego w soczewkowatych nacięciach. Przypuszcza się, iż wyroby tego typu, ze względu na znacznie większe rozmiary, służyć mogły do przechowywania przedmiotów większych niż pieniądze, takich jak krzesiwa, klucze czy przybory toaletowe²⁵. Typ trzeci, który pojawia się w połowie XIV w., to wyroby o wieloczęściowej konstrukcji, w których do dna przyszywano boki sakiewki. Zabytki takie znajdowane są zwykle w warstwach czternastowiecznych. Dodatkowo poza egzemplarzami zawieszanymi u pasa użytkowano również stosunkowo duże torby zaopatrzone w długi pasek, przewieszane przez ramię. Często wykorzystywano je podczas podróży handlowych, pielgrzymek oraz wypraw wojennych²⁶. Występowały również rozmaite sakwy, które noszono na

²⁴ B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 82.

²⁵ B. Wywrot 1996, s. 277.

²⁶ B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 71.

plecach. Wyposażone one były w poprzeczne, rzemienne szelki przymocowywane do pojemnika nitami²⁷.

Wszelkie torby i sakwy służyły ludziom w średniowieczu za pojemniki na potrzebne przedmioty. Nosili je przedstawiciele wszystkich warstw społecznych, niezależnie od wieku czy płci. Dzięki źródłom ikonograficznym zaobserwowano, iż w średniowieczu okazy zawieszane na ramieniu nosili niemal wyłącznie mężczyźni, zaś sakiewki zwisające u paska – kobiety, nie powinno się jednak traktować tego ustalenia jako bezwzględnie przestrzegane i obowiązujące w tamtym okresie²⁸.

Wyłącznie w dużych ośrodkach miejskich średniowiecznej Polski znajdowały się warsztaty kaletnicze zajmujące się produkcją różnorodnych toreb, sakiew oraz mieszków, zaś tylko w największych miastach rzemiosło to dzieliło się na bardziej wyspecjalizowane warsztaty²⁹. Do wyrobu sakiew używano skór cienkich i rozciągliwych, najczęściej były one owcze, kozie lub zwierząt z rodziny jeleniowatych³⁰. Najczęściej sakiewki wykonywano z jednego lub dwóch kawałków skóry. Składały się z trzech elementów – ścianki przedniej i tylnej oraz kłapy, która mogła być doszywana do części tylnej lub stanowić z nią integralną całość. Dolna część zazwyczaj ukształtowana była prostokątnie lub miała zaokrąglone brzegi. Podczas prac archeologicznych odkrywano jednak również egzemplarze półkoliste i o gruszkowatym kształcie. Cały czas udoskonalano sposób zamykania sakiewek. Jeszcze w XIII w. otwory ściągano pojedynczym, długim rzemieniem przewleczonym przez soczewkowane nacięcia. Jednak już w następnym stuleciu zaczęto wykorzystywać do tego celu dwa skórzane paski z rozdwojonymi końcówkami, które umieszczano po bokach, naprzeciw siebie. Rozcięte części przeciągano przez otwory, a drugi koniec rzemieni przyszywano do wyrobu. Kaletki późniejsze chronologicznie posiadały niekiedy metalowe zamknięcia wraz z okuciami krawędzi³¹. Egzemplarze starsze, datowane na X w., mają prostą konstrukcję i są niezdobione. Z kolei wyroby młodsze, pochodzące z warstw dwunasto- i trzynastowiecznych, posiadają zazwyczaj ozdobne szwy oraz haftowane, tłoczone lub nakłuwane wzory układające się w bogatą ornamentykę. Elementy zdobnicze umieszczano jednak przede wszystkim na kłapie, ponieważ stanowiła ona najbardziej widoczną część torby. Ornamentowano ją naszywając różne aplikacje, przyszywając ozdobnymi ściegami, nabijając nity czy nacinając lub wytłaczając skomplikowane wzory. Głównie wykorzystywano motywy roślinne, geometryczne, a także bardziej skomplikowane elementy, jak postacie ludzi i zwierząt³².

²⁷ A. Michalak, P. Wolanin 2008, s. 111.

²⁸ B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 71.

²⁹ D. Poppe 1987, s. 145.

³⁰ T. Kurasiński 2008, s. 46.

³¹ A. Drązkowska 2009, s. 115.

³² A. Samsonowicz 1974, s. 648.

Rękawiczki

Rękawiczki, czyli okrycie wkładane na palce, dłoń i część przedramienia, wykonywano z różnych surowców, takich jak skóra, futro, tkanina czy dzianina, w zależności od przeznaczenia. Powszechnie, ze względu na budowę, wyróżnia się trzy typy rękawic: jednopalczaste, trójpalczaste i pięciopalczaste³³. Największą powierzchnię rękawicy stanowi gryf, czyli część pokrywająca górną i dolną stronę ręki. Mógł być on jednoczęściowy (dwie owalne, symetryczne części złączone dłuższym bokiem) lub dwuczęściowy (obie części wycinane osobno). Kciuk, mogący przyjmować różne kształty, był zwykle w całości oddzielnie skrojony. Wszywano go w trójkątne bądź owalne wycięcie nazywane anewirem. Rękawice sięgały poza nadgarstek, natomiast ich część mankietowa była delikatnie rozszerzona. W egzemplarzach pięciopalczastych występowały również strzałki będące wąskimi paseczkami skóry. Tworzyły one boki palców. Wszystkie elementy rękawicy w przypadku skór miękkich szyto ścięciem na tzw. „wywrotkę”, natomiast przy zszywaniu grubych skór wykorzystywano szew na styk³⁴.

Pierwsze wzmianki na temat rękawiczek zachowane w dokumentach polskich pochodzą z XIV i XV w. Na naszych ziemiach rękawicznicy raczej nie organizowali się w oddzielne cechy. Zwykle zrzeszali się z rzemieślnikami pokrewnych specjalizacji, takich jak kuśnierstwo czy miechownictwo. Wyjątkiem był Kraków, w którym cech rękawiczników wydzielił się w XV w.³⁵ Już w średniowieczu rzemieślnicy zajmujący się wyrobem tego typu przedmiotów posiadali odpowiednie umiejętności niezbędne przy produkcji. Wykorzystywano stopień i kierunek naprężenia skóry, gdyż równo rozłożone napięcie pozwalało, aby wykończona rękawica zachowała nadany jej kształt przez cały okres jej użytkowania. Przygotowaniem skóry na rękawiczki zajmował się dział garbarstwa określany jako białoskórnictwo³⁶.

Ten element garderoby ze względu na spełniane funkcje dzieli się na rękawice ochronne oraz reprezentacyjne. Rękawice w średniowieczu spełniały przede wszystkim rolę ochronną. Miały zarówno zabezpieczać przed zimnem czy chronić przed urazami mechanicznymi. Korzystali z nich głównie rzemieślnicy budowlani, wojownicy, a także sokolnicy i łowcy ptaków oraz pasterze. Wykorzystywano je także podczas prac polowych i ogrodniczych³⁷. Zidentyfikowanie chronologii rękawic roboczych jest wyjątkowo trudne, ponieważ forma, jaką przybrały one w średniowieczu, pozostała niemalże niezmienna do dzisiejszych czasów. Jedynym wyznacznikiem chronologicznym w budowie rękawicy jest języczek, który upowszechnił się w XV w. Element ten wszywano w szew palca, zabezpieczając go przed rozdarcie. Rozwiązanie to pozwoliło znacznie wydłużyć okres użytkowania danej rękawiczki.

³³ L. Eberle 1970, s. 262.

³⁴ K. Turska 1987, s. 211.

³⁵ B. Ceynowa 2009, s. 232.

³⁶ L. Eberle 1970, s. 264.

³⁷ B. Ceynowa 2009, s. 231.

Z kolei rękawice wytworne – reprezentacyjne były istotnym dodatkiem do stroju dla ludności z wyższych warstw społecznych. Dodatkowo, zwłaszcza w Europie Zachodniej, rękawica stała się symbolem godności, władzy. Wręczano ją podczas hołdów lennych czy w czasie nadawania przywilejów miastom. Rycerz rzucający przeciwnikowi rękawicę wzywał go do walki, natomiast przyjęcie rękawicy od damy zobowiązywało do obrony jej honoru³⁸.

Skórzane rękawice zachowują się najrzadziej ze wszystkich omawianych kategorii wyrobów i niemal nie obserwuje się na nich śladów zdobienia. Ich większe lub mniejsze fragmenty odnajdywane są przede wszystkim na terenach miast, niekiedy również na grodziskach. Zwykle są to jednak pojedyncze egzemplarze, wyłącznie w Gdańsku natrafiono na stosunkowo liczny zespół skórzanych rękawic. Zbiór gdański pozwala na zaobserwowanie pewnych prawidłowości w wytwórczości rękawiczników oraz wyciągnięcie ogólnych wniosków, które można odnieść do pozostałych egzemplarzy odkrywanych na terenie ziem polskich. Dotychczas nieznaną są nam jakiegokolwiek znaleziska identyfikowane jako pochodzące z cmentarzyska średniowiecznego. Jednakże niejednokrotnie bardzo fragmentaryczne części rękawic są mylnie interpretowane jako ścinki lub łaty, co znacznie uszczupla i tak niewielki zbiór tego typu zabytków.

Ozdoby i dekoracje

Poza wspomnianymi rodzajami skórzanych dodatków w trakcie badań terenowych w miastach znajduje się także drobniejsze wyroby skórzane, takie jak guziki, aplikacje, kokardy czy wycinanki. Z jednej strony ich obecność świadczy o oszczędnym gospodarowaniu surowcem, ponadto jednak może być dowodem na chęć wyróżnienia się i ozdobienia swojego stroju przejawiająca się nawet w dekorowaniu przedmiotów codziennego użytku.

Czołka były to ozdobne rzemienie skórzane noszone przede wszystkim przez młode dziewczęta. Wykonywano je z wyjątkowo miękkiej skóry, najprawdopodobniej ornamentowanej. Służyły do ozdabiania głowy, a także przytrzymywały włosy. Często przyczepiano do nich kabłączki skroniowe. Przypuszcza się, że czołka z przymocowanymi ozdobami stanowiły dodatek do stroju odświętnego³⁹. Zabytki, takie jak czołka, bardzo rzadko zachowują się w materiale archeologicznym lub utrudniona jest ich właściwa identyfikacja. Wyznacznikiem ich występowania mogą być jedynie różnorodne ozdoby odkrywane niejednokrotnie w okolicy czaszki⁴⁰.

Kolejnym elementem ze skóry łączącym funkcje estetyczne i użytkowe były guziki. Zazwyczaj były to wyroby niewielkie, stanowiły ozdobny sposób zapinania poszczególnych elementów odzieży. Okazy skórzanych guzików wykonywano na

³⁸ I. Turnau 1983, s. 25.

³⁹ A. Samsonowicz 1974, s. 647.

⁴⁰ W. Hensel 1987, s. 647.

dwa sposoby. Wyroby wcześniejsze składały się z drewnianej, zwykle okrągłej podkładki, jedynie obciągniętej skórą, a egzemplarze z XI w. i późniejsze wykonywano przez zwinięcie skórzanego rzemyka, uzyskując formę zbliżoną do „grzybka”. Wspomniane zabytki znane są z prac archeologicznych prowadzonych między innymi w Gnieźnie, Wolinie i Opolu⁴¹.

Kawałki skóry o rozmaitych kształtach, na brzegach których widoczne są ślady ścięgu jednoigłowego na okrętkę, przypuszczalnie naszywano na większe powierzchnie niezniszczonego wyrobu. Stanowią one formę zdobienia określaną mianem aplikacji⁴². Stosunkowo licznie na stanowiskach średniowiecznych odkrywano pozostałości skórzanych ozdób, prawdopodobnie wycinanek. Przedmioty te zachowują się w postaci kawałków skóry wyciętych na wzór korony, z mniejszymi i większymi ząbkami na jednej z krawędzi. Występują również wycinanki w kształcie zwierząt, określane mianem zoomorficznych. Interpretuje się je niekiedy nie tylko jako formę dekoracji, ale również jako przedmiot magiczny składany w ofierze opiekuńczym duchom. Wyroby te przedstawiają zwierzęta w rzucie od góry. Często zaopatrywano je w uszy, rogi i ogony⁴³. W zależności od otrzymanego kształtu wydzielono dwa typy wycinanek zoomorficznych. W pierwszym z nich przednie i tylne kończyny zwierzęcia skierowane są do siebie i przylegają do tułowia, w drugim przypadku łapy wyciągnięte są do przodu i tyłu⁴⁴. Do ozdabiania części garderoby i obuwia służyły także kokardki wykonywane z dwóch dosyć szerokich rzemieni, jak również inne paski skóry, które w rozmaity sposób wiązano i zaplatano, tworząc różnorodne guzy i plecionki. Zabytki takie, ze względu na niewielkie rozmiary i często zły stan zachowania, należą do wyrobów skórzanych, które trudno prawidłowo zidentyfikować⁴⁵.

ZAKOŃCZENIE

Odpowiednio przeprowadzone badania skórzanych zabytków archeologicznych, w tym przypadku kilku kategorii dodatków do stroju, umożliwiają opracowanie wielu interesujących zagadnień, takich jak określenie rodzaju użytego surowca, jego jakości i gatunku, używanych narzędzi, zmian wprowadzanych w technologii produkcji czy nawet umiejętności zawodowych rzemieślników. Stopniowe doskonalenie warsztatu wytwórcy, pozwalające na produkcję wyrobów o charakterze luksusowym, wiązało się przede wszystkim z używaniem jeszcze bardziej precyzyjnych narzędzi, stosowaniem podczas wykroju szablonów, a także wykorzystywaniem coraz liczniejszego zestawu ściągów, często poza funkcją konstrukcyjną stanowiących

⁴¹ A. Samsonowicz 1977, s. 25.

⁴² B. Wywrot-Wyszkowska, T. Radek 2007, s. 227.

⁴³ W. Hołubowicz 1956, s. 297.

⁴⁴ A.B. Kowalska 2010, s. 123.

⁴⁵ B. Wywrot-Wyszkowska 2008, s. 87.

dodatkową ozdobę wyrobu. Prześledzenie widocznych cech taksonomicznych danej części zabytku pozwala także przypuszczać o gatunku zwierzęcia, z którego pochodził surowiec. Badając odkrywane licznie odpady produkcyjne, można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, iż niezwykle oszczędnie gospodarowano surowcem skórzany. Z przedmiotów nienadających się już do użytkowania wycinano mniejsze elementy innych wyrobów lub rozmaite łaty czy ozdoby. Wtórne wykorzystanie surowca poświadczają między innymi ślady przetarć czy zagięć na materiale, jak również pozostałości wcześniejszych szwów⁴⁶. Ponadto obserwacja rozmaitych zabytków ze skóry pozwala na przeprowadzenie, w pewnym stopniu, analizy struktury społecznej ich użytkowników. Z kolei odkrywanie coraz większej ilości egzemplarzy zdobionych obrazuje zamiłowania estetyczne właścicieli wyrobów skórzanych, natomiast różnorodność stosowanej ornamentyki na przestrzeni czasu – zmienność w modzie. Ponadto dekoracja wyrobów użytkowych wskazuje na bogacenie się pewnej części społeczeństwa, która posiadała wystarczającą ilość pieniędzy, aby pozwolić sobie na zakup towarów ekskluzywnych. Różnice obserwuje się także w samym zdobnictwie. Dekoracje wczesnośredniowieczne to głównie motywy geometryczne lub roślinne, natomiast w późnym średniowieczu pojawiają się również zdobienia bardziej precyzyjne, posiadające znacznie więcej detali. Ponadto motywy zdobnicze pojawiają się na takich kategoriach wyrobów, na których wcześniej raczej nie umieszczano żadnych ornamentów⁴⁷.

Podstawowa rola źródeł archeologicznych w omawianiu zagadnienia wytwórczości skórzanej wynika z faktu, iż dostarczają one najwięcej informacji i najbardziej zróżnicowanych. Jednakże, jeżeli wysnuwane na ich podstawie wnioski nie zostaną zweryfikowane przez innego rodzaju przekazy, istnieje prawdopodobieństwo błędnej interpretacji otrzymanych wyników. Źródła ikonograficzne pozwalają badaczowi zaobserwować wiele aspektów nieuchwytnych w pozostałych rodzajach przekazów. Możliwa jest rekonstrukcja sposobu użytkowania danego przedmiotu, jego alternatywne zastosowania, a niejednokrotnie również sposób wykonania. Przekazy pisane natomiast dostarczają przede wszystkim informacji pomocnych w rekonstrukcji form organizacji produkcji skórniczej oraz asortymentu wyrobów⁴⁸.

Opracowanie interesujących nas zagadnień pozwoliło zaobserwować różnorodność i dużą liczebność poszczególnych kategorii zabytków oraz przypuszczać o znaczeniu tego rodzaju rzemiosła w omawianym okresie. Podkreślić jednak należy, że skóra jako materiał organiczny bardzo często ulega zniszczeniu w trakcie zalegania. Naturalne warunki stwarzają nierówne szanse dla przetrwania wyrobów skórzanych, co niejednokrotnie wpływa na mylną interpretację rangi skórnictwa, a w pewnych przypadkach eliminuje je całkowicie z rekonstrukcji materialnych warunków bytu społeczeństwa średniowiecznego. Przypuszczalnie w wielu sytuacjach

⁴⁶ A. Andrzejewska 2009, s. 213.

⁴⁷ E. Jaroń, K. Wachowski 2009, s. 112.

⁴⁸ A. Samsonowicz 1892, s. 18.

pozyskiwane metodą wykopaliskową zabytki to wyłącznie niewielki zbiór, który znajdował się w sprzyjających warunkach umożliwiających jego zachowanie. Ważna dla przetrwania w ziemi omawianego surowca jest obecność szczątków roślinnych pełniących funkcję garbującą. Niepożądane elementy zaś to dostęp powietrza oraz wystawienie na wszelką działalność wpływów atmosferycznych. Ponadto w glebie, w której zachodzi rozkład pochowanego ciała, wzrasta zawartość związków cofających procesy garbujące skórę wyprawioną roślinnie. Przyspiesza to niszczenie surowca skórzanego, dlatego też w grobach stosunkowo nielicznie zachowują się przedmioty wykonane z omawianego materiału. Jeżeli podczas prac archeologicznych znajdowane są takie zabytki, zwykle są to fragmenty umiejscowione w pobliżu metalowych elementów, np. okuć lub sprzączek, ponieważ posiadają one właściwości konserwujące⁴⁹.

Nie należy również zapominać o wielu problemach badawczych, jakie niejednokrotnie napotyka archeolog podczas opracowywania omawianych kategorii zabytków skórzanых. Ich przyczyną są głównie niepewne identyfikacje poszczególnych fragmentów, gdyż zróżnicowane kształty oraz często zły stan zachowania znacznie utrudniają przypisanie poszczególnym formom właściwych funkcji. Badacze zaś najczęściej właśnie odkrywają bardzo fragmentarycznie zachowane znaleziska, co niekiedy nawet uniemożliwia pewne identyfikowanie pierwotnego przeznaczenia danego egzemplarza. Jednakże mając do dyspozycji większy zbiór pewnych kategorii wyrobów, takich jak te, o których wspomniano w niniejszym artykule, możliwe jest przeprowadzenie szczegółowej obserwacji i wyciągnięcie ogólnych wniosków dotyczących budowy, sposobu wykonania bądź stosowanych w tym zakresie technik produkcyjnych. Ponadto sytuację ułatwiają nieco również źródła ikonograficzne. Dzięki nim można z dużym prawdopodobieństwem zrekonstruować pierwotny kształt konkretnych zabytków, a także zaobserwować, w jaki sposób były użytkowane⁵⁰. Kłopotliwa pozostaje również kwestia datowania poszczególnych znalezisk lub całych ich zbiorów. Dostępna baza źródłowa uniemożliwia w znacznej części przypadków precyzyjne ustalenie chronologii. Zdecydowana większość okazów datowana jest w przedziale od 100 do 200 lat, a niejednokrotnie nawet powyżej 200 lat. W dość nielicznych przypadkach możliwe jest podanie węższego przedziału czasu niż jeden wiek⁵¹.

Pomimo wciąż jeszcze niezadowalającej skali badań nad zagadnieniem skórnictwa średniowiecznej Polski, już teraz znaczne zróżnicowanie asortymentu wyrobów i stosunkowo licznie odnajdowane zabytki pozwalają sądzić, iż rzemiosło skórzanе na naszych ziemiach ma wyjątkowo długą tradycję, a w interesującym okresie posiadało ogromne znaczenie dla rozwoju całej kultury.

⁴⁹ T. Radek 2006, s. 215.

⁵⁰ B. Wywrot-Wyszkowska 2009, s. 62.

⁵¹ M. Milewska 1993, s. 189.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewska A., *Wykorzystanie surowców wtórnych oraz odpadów produkcyjnych w średniowiecznym Bytomiu*, „Archaeologia Historica Polona”, XVIII(2009), s. 209–217.
- Buśko C., *Pracownia garbarska [w:] Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, „Wratislavia Antiqua”, 1(1999), s. 92–95.
- Ceynowa B., *Rękawice skórzane z badań gdańskich w sezonach 2005–2007 [w:] XVI Sesja Pomorzoznawcza 22–24 listopada 2007 r., Szczecin, cz. 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 229–239.
- Drażkowska A., *Próba identyfikacji formy średniowiecznych skórzanych toreb z Torunia na podstawie źródeł ikonograficznych [w:] In gremio – in praxi. Studia nad średniowiecznym skórnictwem*, red. A.B. Kowalska, B. Wywrot-Wyszkowska, Szczecin 2009, s. 113–122.
- Drażkowska A., *Wyroby skórzane [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 1: Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica–Toruń 2000, s. 189–199.
- Eberle L., *Rękawica średniowieczna*, „Z Otchłani Wieków”, 36(1970), s. 260–264.
- Hensel W., *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1987.
- Hołubowicz W., *Opole w wiekach X–XII*, Katowice 1956.
- Jarocho E., Wachowski K., *Artystyczne wyroby skórzane w późnym średniowieczu. Problem wytwórczości w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Archaeologia Historica Polona”, 18(2009), s. 97–119.
- Kowalska A.B., *Wytwórczość skórzana we wczesnośredniowiecznym Szczecinie*, Szczecin 2010.
- Kurasiński T., *Nie tylko broń. Drobne przedmioty codziennego użytku na wyposażeniu wczesnośredniowiecznego wojownika w świetle znalezisk grobowych z ziem polskich (X–XIII w.)*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, 54(2008), s. 27–49.
- Ławrynowicz O., *Pas rycerski na Śląsku i w Małopolsce w wiekach średnich. Studium ikonograficzne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 53/1(2005), s. 3–15.
- Michalak A., Wolanin P., *Skóra w służbie wojny. Militarne i pozamilitarne skórzane elementy wyposażenia wojownika w średniowieczu. Przegląd problematyki*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, 54(2008), s. 99–120.
- Milewska M., *Wytwórczość skórzana w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Stan i problematyka badań archeologicznych*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 36(1993), s. 185–192.
- Poppe D., *Przemysł skórzany [w:] Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. 2*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 131–149.
- Porzeziński A., *Relikty pasów skórzanych z cmentarzyska średniowiecznego w Cedyni – stanowisko 2, pow. gryfiński*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza”, 5(2010), s. 47–57.
- Radek T., *Identyfikacja gatunkowa szczątków skór odkrytych w obrębie pochówków na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych [w:] Nie tylko archeologia. Księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego*, red. E. Cnotliwy, A. Janowski, Szczecin 2006, s. 215–221.
- Romanow K., *Wyniki badań na Starym Mieście we Wrocławiu (wykop I), cz. II: Obróbka skóry*, „Silesia Antiqua”, 21(1979), s. 183–197.
- Samsonowicz A., *Wytwórczość skórzana w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982.
- Samsonowicz A., *Z badań nad wytwórczością skórzaną w Polsce wczesnośredniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 22/4(1974), s. 633–653.
- Samsonowicz A., *Ze studiów nad odzieżą ludności zamieszkującej ziemię polskie we wczesnym średniowieczu*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 24(1977), s. 5–40.
- Turnau I., *Polskie skórnictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983.

- Turnau I., *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX w.*, Warszawa 1999.
- Turska K., *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987.
- Wiklak H., *Pochewki skórzane na noże z XII–XIV wieku odkryte w Gniewie*, „Pomorania Antiqua”, 15(1993), s. 131–140.
- Wywrot-Wyszkowska B., *Późnośredniowieczne zabytki skórzane – problemy badawcze i możliwości interpretacyjne* [w:] *In gremio – in praxi. Studia nad średniowiecznym skórnictwem*, red. A.B. Kowalska, B. Wywrot-Wyszkowska, Szczecin 2009, s. 59–81.
- Wywrot-Wyszkowska B., *Skórnictwo w lokacyjnym Kołobrzegu. XIII–XV wiek*, Szczecin 2008.
- Wywrot-Wyszkowska B., Radek T., *Obróbka skóry* [w:] *Kołobrzeg. Wczesne miasto nad Bałtykiem*, red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski, Warszawa 2007, s. 215–239.
- Wywrot B., *Wyroby skórzane* [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, t. 1, red. M. Rębkowski, Kołobrzeg 1996, s. 243–284.